

*Каратаева С.К.***АРАБ СӨЗДӨРҮНҮН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ
ФОНЕТИКАЛЫК АДАПТАЦИЯСЫ***Каратаева С.К.***ФОНЕТИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ АРАБСКИХ
СЛОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ***S.K. Karataeva***PHONETIC ADAPTATION OF ARABIC WORDS
IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК: 821.512.154(043.3)

Кыргыз жана араб тилдери эки башка системадагы тилдер. Араб тили генеологиялык жактан семит тобуна, морфологиялык түзүлүшү боюнча флективдүү тилдерге кирсе, кыргыз тили типологиялык жактан агглютинациялануучу тилдердин курамына кирип, түпкү теги алтай тилдеринен келип чыгат. Араб тили фонетикалык жактан үнсүз тыбыштар системасынын өнүккөндүгү менен өзгөчөлөнсө, кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүндө үндүүлөрдүн фонеморфологиялык жана фоносемантикалык кызматы өтө жогору. Изилдөөнүн иллюстрациялык материалдары К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүнөн” алынып, жалпысынан созулма үндүүлөр катышкан 90 чукул сөз талданды. Араб тилиндеги созулма үндүүлөрдүн сөздүн курамындагы жети позициясы аныкталып, алардын фонетикалык трансформациясы кыргыз тилинин ички фонетикалык мыйзамдарынын негизинде ишке ашары далилденди. Араб сөздөрүндөгү созулмалар Орто Азия ареалындагы түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилинде сандык (созулма-дуулук) белгисин сактап өздөштүрүлгөн.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, араб тили, созулма үндүүлөр, фонема, өздөштүрүлгөн сөздөр, фонетикалык структура, фонетикалык трансформация, фонетикалык дублет, тыбыштык өзгөрүү, субституция.

Кыргызский и арабский языки являются разносистемными языками. Арабский язык с типологической стороны является флективной и относится к семитской группе, в то время как кыргызский язык будучи агглютинирующим языком и имеет алтайское происхождение. В фонетическом отношении арабский язык характеризуется широко развитой системой согласных фонем, а в кыргызском фонеморфологическая и фоносемантическая функции гласных весьма высока. Иллюстративные материалы исследования были взяты из «Кыргызско-русского словаря» К.К. Юдахина, и в общей сложности было проанализировано 90 слов с долгими гласными. Идентифицировано семь позиций долгих гласных в арабском языке, и было доказано, что их фонетическая трансформация происходит на основе внутренних фонетических законов кыргызского языка. Долгие гласные в процессе заимствования в кыргызский язык сохранили

свой количественный признак в сравнении с другими тюркскими языками Средней Азии.

Ключевые слова: кыргызский язык, арабский язык, долгие гласные, фонема, заимствованная лексика, фонетическая структура, фонетическая трансформация, фонетический дублет, звуковое изменение, субституция.

Kyrgyz and Arabic are multisystem languages. From the typological point of view, the Arabic language is inflectional and belongs to the Semitic group, while the Kyrgyz language, being an agglutinating language, is of Altai origin. In phonetic terms, the Arabic language is characterized by a widely developed system of consonant phonemes, and in Kyrgyz the phonomorphological and phonosemantic functions of vowels are very high. Illustrative research materials were taken from the “Kyrgyz-Russian Dictionary” by K.K. Yudakhin, and a total of 90 words with long vowels were analyzed. Seven positions of long vowels in the Arabic language were identified, and it was proved that their phonetic transformation is based on the internal phonetic laws of the Kyrgyz language. Long vowels in the process of borrowing into the Kyrgyz language retained their quantitative characteristic in comparison with other Turkic languages of Central Asia.

Key words: Kyrgyz language, Arabic, long vowels, phoneme, borrowed vocabulary, phonetic structure, phonetic transformation, phonetic doublet, sound change, substitution.

Кыргыз тилинде араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр өзүнчө чоң катмарды түзүп, көрүнүктүү орунду ээлейт. Изилдөөчүлөр белгилегендей, түрк тилдери анын ичинде кыргыз тилинде араб лексикасы Араб халифатынын Византия, Иран, Орто Азия ж.б. аймактарды басып алуусунан кийин кире баштаган. Басып алган жерлеринде арабдар биринчи кезекте ислам динин жайылтууга аракеттенишкен. Карамагында калган элдерди күч менен исламдаштыруунун натыйжасында, динге, күндөлүк турмуш-тиричиликке байланыштуу араб сөздөрү түрк тилдерине кабыл алына баштаган [1, 167-6].

Орто Азиядагы түрк тилдеринин ичинен кыргыз

тилинде, уйгур жана өзбек тилдерине салыштырмалуу араб лексикасы азыраак. Бул көрүнүш уйгур жана өзбектердин өткөн кылымдарда араб тилинде сүйлөгөн элдер менен тарыхый, маданий-экономикалык карым-катнашта болгондугу жана ислам дининин терең таасири менен байланыштуу. Орто Азиядагы элдердин ичинен уйгурлар жана өзбектер куралган этностук топтор жана уруулар ислам динин биринчи кабыл алышкан, натыйжада көп кылымдык этникалык-маданий, диний таасирлерден улам, арабизмдер көп өздөштүрүлгөн да, соңку кылымдарда кыргыз, казак тилдери үчүн тилдик көпүрөнүн кызматын аткарган. Азыркы кыргыз тилинин диалектилеринде араб лексикасынын колдонулуш жыштыгы ар түрдүү, айталы өзбек жана тажик элдери менен чектеш аймактарда жашаган кыргыздардын тилинде (түштүк жана ичкилик диалектилеринде) араб лексикасы жыш колдонулат. Кыргыз диалектилериндеги мындай өзгөчөлүктүн калыптанышынын тарыхый өбөлгөлөрүн академик Б.Юнусалиев төмөнкүчө түшүндүрөт: „... кыргыз тилине араб лексикасынын көбүрөөк кабыл алынышы XVI-XVIII кк. аралыгын камтыйт. Бул кылымдарда кыргыз уруулары жунгарлардын кысымы астында чыгыш жана түндүк Тянь-Шандан Фергана өрөөнүнүн тоо этектерине жер которуп, бул аймакта жашаган түрк, иран тилдүү элдер менен экономикалык-маданий жактан тыгыз карым-катышка кирет. ...иран-араб элементтеринин активдүүлүгү кыргыз говорлорунда тажик-өзбек тилдик чөйрөсүнөн алыстаган сайын басандайт да, анын ордуна кыргыз сөздөрү колдонулат. Ушундан улам, түштүк диалектилерде активдүү колдонулган иран-араб лексикасы, XVIII к. экинчи жарымында түндүк кыргыз урууларынын бул аймактан көчүп кетишкенинен кийин өздөштүрүлгөн“ [2, 2270б.]. Демек, мындай тилдик байланыш биринчи кезекте кыргыз тилинин сөздүк коруна чоң таасирин тийгизген.

Азыркы кыргыз тилинде араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдү изилдөө дээрлик жолго коюлганы менен, аталган топтогу сөздөрдүн фонетикалык адаптациясы алгылыктуу ачылып берилген эмес жана өзүнө терең структуралык жана этимологиялык талдоону талап кылат. Бул маселенин бир жагы. Экинчиден, мына ошол кабыл алынган лексиканын тилдин өнүгүшүндөгү туруктуулугу, тагыраак айтканда, Орто Азия ареалындагы түрк тилдерине салыштырмалуу араб сөздөрүнүн азыркы кыргыз тилинде семантикалык жана фонетикалык жылышууларга учурабай сакталып калышы сыяктуу маселелер орун алып келет. Мына ушундай олуттуу маселелердин айрым бир өнүттөрүн изилдөө кыргыз тилинин фонетикалык

системасынын калыптаныш маселесин чечүүдө натыйжалуу илимий жыйынтыктарды берет деген ойдобуз.

Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы кыргыз тилинин табиятына туура келбеген тыбыштар, тыбыштык комбинациялар, көпчүлүк учурда оозеки кеп аркылуу кабыл алынганда, тилдин ички мыйзамдарынын негизинде фонетикалык жактан адаптацияланган. Л.Блумфилдин пикири боюнча, „тил белгилүү фонемалык курамга гана таянып, чектелген фонетикалык системанын чегинде гана аракеттенет“ [3, 390-б.]. Демек, тилде жагымдуу позициялык шарт түзүлгөн учурда да, өзүнөн өзү жаңы тыбыш пайда болбойт. Араб сөздөрүндөгү тыбыштардын, тыбыштык айкаштардын кыргыз тилинде таянычы болгон. Сөзсүз түрдө мындай нерсе тыбыштык комплекстердин кабыл алып жаткан тилге өздөштүрүлүшүн жеңилдеткен.

Теги башка, үнсүз тыбыштык системасында көмөкчүл, эмфазалык жана спиранттар басымдуулук кылганына карабастан [4, 6], араб тилиндеги сөздөр тилдин ички мыйзамдарына ылайык кыргыз тилинин фонетикалык турпатына ылайыкташып өздөштүрүлгөн. Араб сөздөрүнүн фонетикалык адаптациясы кыргыз тилинин негизги фонетикалык мыйзамдарын чагылдырат, аны тыбыштык айкаштардын созулма менен алмашуусунан, интервокалдык абалдагы көмөкчүл жана түпчүл үнсүздөрдүн сыйлыгышып түшүп калуусунан көрүүгө болот.

Араб сөздөрүндөгү түрдүү комбинациядагы үндүү менен үнсүздөрдөн турган белгилүү тыбыштык айкаштар кыргыз тилинде созулма үндүүгө өткөн. Мындай тыбыштык айкаштардын муун түзүлүшүн төмөнкүдөй моделдештирүүгө болот:

1. Жабык муун: а) $v + \text{көмөкчүл} [ə]$; б) $v + \text{түпчүл} [ɣ]$; в) $v + \text{көмөкчүл айн} [ɛ]$; г) $v + \text{б/п}$. Жабык муундагы үндүүнүн өзүнөн кийин келген үнсүздү сиңирип алуусунан кыргыз тилинде созулмалар келип чыккан. Н.К. Дмитриевдин пикиринде, түрк тилдеринде ушул сыяктуу муун тиби $v + \frac{K}{K} // \frac{F}{F}$ биричи дифтонго өткөн. Ал эми кыргыз тилинин өнүгүү тарыхы бул фазадан чыгып, дифтонгдор монофтонгдошкон [5, 200-б.]. И.А. Батманов кыргыз тилинин лексикалык катмарлануусунда мүнөздүү болбогон сөздөрдөгү тыбыштык айкалыштар өзгөрүп, созулмага өткөнүн, андан соң мындай типтеги сөздөр кыргыз тилинде бара-бара көбөйгөнүн белгилейт [6, 45-б.].

2. Ачык муун (интервокалдык абал): а) $v + \text{көмөкчүл} [ə] + v$; б) $v + \text{түпчүл} [ɣ] + v$; в) $v + \text{көмөкчүл айн} [ɛ] + v$; г) $v + \text{вав} [ɶ] + v$. Араб сөздөрүндөгү интервокалдык позицияда турган түпчүл, көмөкчүл

үнсүздөрдүн жана жарым үндүү вав [و] тыбышынын сыйлыгышып түшүп калышынан кыргыз тилинде созулмалар келип чыккан. Өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү мындай тыбыштык комбинациялар кыргыз тилинде мурдатан белгилүү фонетикалык процесстин негизинде ишке ашкан.

Мына ушул жалпы жоболорду иллюстрациялоо максатында, азыркы кыргыз тилиндеги араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамындагы созулмалардын келип чыгышын карайбыз. Араб сөздөрүндөгү тыбыштык комбинациялардын кыргыз тилиндеги фонетикалык адаптациясы төмөнкү жолдор менен жүргөн:

1. [ا+و]: фатха [ا] жана көмөкөйчүл [و] тыбышынын айкашы кыргыз тилине оошкондо, [аа] созулмасына өткөн: *ар.* فَهْم [фаһм] 1) “түшүнүк”, 2) “акыл, билүү”; *кырг.* баам; *сал. өзб.* фахм; *ар.* قَهْر [каһр] 1) “багынуу, баш ийүү”, 2) “күчкө салуу”, 3) “капа кылуу”; *кырг.* “каар” семантикалык жылышууларга учурап, 1) “ачуу”, 2) “кордук, кыйынчылык” маанилеринде колдонулат; *сал. каз.* қаһар, *уйг.* قَهْر [кәхәр]; *ар.* قَهْرَمَان [каһраман] «башкаруучу»; *кырг.* «каарман» 1) «баатыр, кайраттуу», 2) «көркөм адабияттын персонажы» семалары белгилүү; *сал. өзб.* қахрамон, *уйг.* قَهْرَمَان [каһримән]. Айрым учурда [оо] фонемасын берет: *ар.* دَهْر [дохур] 1) “эпоха, мезгил, заман”; 2) “тагдыр, жазмыш”; *кырг.* доор “эпоха, мезгил, заман” семантикасы белгилүү; *сал. каз.* дэпр, *өзб.* давр, *уйг.* دەۋر [довр].

2. [ا+و]: касра [ا] жана көмөкөйчүл [و] тыбышынын айкашы кыргыз тилинде [ээ] үндүүсүнө оошкон: *ар.* زَهْن [зеһн] 1) “акыл, эс”, 2) “эс тутум”, *кырг.* зээн; *сал. каз.* зейин, *өзб.* зехн, *уйг.* زەڭ [зэң].

3. [ا+و]: дамма [ا] жана көмөкөйчүл [و] фонемасынын айкашы кыргыз тилинде [өө] созулмасын берет: *ар.* شَهْرَة [шөһрәт] 1) “атак, даңк”, 2) “репутация”; *кырг.* шоорат “атак, даңк” маанисинде кабыл алынган; *сал. өзб.* шухрат, *уйг.* شُوهرت [шухрат]; *ар.* مُهْر [муһр] “мөөр”; *кырг.* мөөр; *сал. каз.* мөр, *өзб.* мухр, *уйг.* موهۇر [мөхүр].

4. [ح+و]: фатха [ح] жана түпчүл [و] тыбышынын айкашы кыргыз тилине оошкондо, созулма [аа] өткөн: *ар.* قَحْط [кахт] 1) “кургакчылык”, 2) “ачарчылык”; *кырг.* каат; *сал. каз.* қат, *уйг.* قەھەت [кәхәт].

5. [و+و+و]: тыбыштык айкашы кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө, көмөкөйчүл [و] тыбышы сыйлыгышып, [аа] фонемасына өткөн: *ар.* أَهْمِيَّة [аһәмиййат] “маанилүүлүк”; *кырг.* аамыят; *сал. өзб.* ахамийят, *уйг.* ئەھمىيەت [әхмийәт]; *ар.* طَهَارَة [тәһарәт] 1) “тазалык”, 2) *дин.* “тазалануу, жууу”; *кырг.* даарат; *сал. каз.* дәрәт, *өзб.* тахорат, *уйг.* تاهارەت [тахарат/тәрәт]; *ар.* جَهَنَّم [джәһәннам] “тозок”; *кырг.* жааннам; *сал. өзб.*

жаханнам, *уйг.* جەھەننەم [жәхәннәм].

6. [و+و+و]: касра [و], көмөкөйчүл [و] жана фатханын [و] айкашы кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө, [аа] созулмасына өткөн: *ар.* جَهَّة [джеһәт] “тарап, жак, багыт”; *кырг.* жаат; *сал. өзб.* жиҳат, *уйг.* جەھەت [жәхәт].

7. [و+ح+و]: фатха [و], түпчүл [ح] жана фатханын [و] айкашында түпчүл [ح] түшүп калып, [аа] созулмасына трансформацияланган: *ар.* سَحْر [сәһр] “таң, таң алды”; *кырг.* заар//саар; *сал. каз.* сахар, *өзб.* сахар, *уйг.* سەھەر [сәхәр]; *ар.* مَحَلَّة [мәхәллә] 1) “лагерь”, 2) “квартал”; *кырг.* “мәэлә” локалдык мүнөзгө ээ, “квартал” маанисинде колдонулат; *сал. өзб.* маҳалла, *уйг.* مەھەللە [мәхәлла]; *ар.* مَحَل [махалл] “учур, маал”; *кырг.* маал; *сал. өзб.* маҳал, *уйг.* مەھەل [мәхәл].

8. [و+و+و]: алиф [و], көмөкөйчүл [و] жана касранын [و] айкашы кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө, көмөкөйчүл [و] фонемасы кыскарып, [аа] фонемасына өткөн: *ар.* جَاهِل [джаһәл] 1) “түркөй, наадан”, 2) “каар, ачуу”; *кырг.* жаал; *сал. өзб.* жаҳл, *уйг.* جەھل [жәхл].

9. [و+ح+و]: алиф [و], түпчүл [ح] фонемасы менен фатханын [و] айкашы кыргыз тилинде созулма үндүү (жараат) менен, айрым учурда түпкү тилдеги тыбыштык турпаты (жаракат) менен берилет: *ар.* جَرَاخَة [джәрахәт] “жараат, жаракат”; *сал. өзб.* жароҳат, *уйг.* جاراهات [жарахәт].

10. [و+ح+و]: алиф [و], түпчүл [ح] жана касранын [و] айкашы кыргыз тилинде [өө] фонемасын берет: *ар.* فَاحِش [һәрам фахеш] “кытмыр ойлуу”; *кырг.* арамбөөш //арам бөөш // арампөөш фонетикалык варианттарында, ушул эле мааниде колдонулат.

11. [ع+و]: фатха [ع] менен айн [ع] фонемасынын айкашы кыргыз тилине оошкондо, [аа] созулмасына өткөн: *ар.* بَغَض [бә'з] 1) “бөлүк”, 2) “кимдир-бирөө”; *кырг.* “бааз” лексемасынын түштүк диалектисинде “кээ бирөө” мааниси белгилүү; *сал. өзб.* ба'зи, *уйг.* بەزى [ба'зи]; *ар.* مَعْقُول [мә'гул] “жөнү бар, ылайыктуу”; *кырг.* “макул//маакул” фонетикалык дублеттеринде, “жарайт, болот” маанисинде колдонулуучу сөз; *сал. каз.* мақұл, *уйг.* ماقۇل [макул]; *ар.* مَعْلُوم [мә'лум] “маалым, белгилүү”; *кырг.* маалым; *сал. өзб.* ма'лум, *уйг.* مەلۇم [мәлум]; *ар.* مَعْنَى [мә'на] “маани, маңыз”; *кырг.* маани//маана фонетикалык дублеттеринде колдонулат; *сал. каз.* мағына, *өзб.* ма'но, *уйг.* مەنا [мәна]; *ар.* نَعْل [на'л] 1) “таман (бут кийим)”, 2) “бут кийим”; *кырг.* “наал//наалы” өтүктүн такасына урула турган темир [КТТС, 1969:448]; *сал. каз.* нәл, *өзб.* на'л, *уйг.* نال [нал]; *ар.* تَعْلِيم [тә'лим] 1) “окуу”, 2) “билим”; *кырг.* таалим; *сал. каз.* тәлим, *өзб.* та'лим, *уйг.* تەلىم [тәлим].

12. [ع+و]: дамма [ع] менен айн [ع] фонемасынын айкашы кыргыз тилинде [оо] созулмасына трансфор-

мацияланган: *ар.* تُعْمَةٌ [тоһмәт] “жалаа, чагым, доомат”; *кырг.* доомат; *сал. өзб.* тухмат, *уйг.* توھمەت [тухмәт].

13. [◌+◌+◌]: фатха [◌], айн [◌] жана фатханын [◌] айкашы кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө, айн [◌] айтылбай, [aa] фонемасына өткөн: *ар.* تُعْظَمُ [тә'ззим] “кадырлоо, сыйлоо, урматтоо, ызаттоо”; *кырг.* “таа-зим” ушул эле маанилик оттенкторго ээ; *сал. каз.* тәжим, *өзб.* та'зим, *уйг.* تەزىم [тәзим].

14. [◌+◌] вав жана көмөкөйчүл [◌] фонемасынын айкашы кыргыз тилине оошкондо, [өө] созулмасына өткөн: *ар.* مَكْرُوْهُ [мә'круһ] 1) “жаман, начар”, 2) *дин.* “кабыл алынбаган, уяткарылган”; *кырг.* “макүрөө” диний түшүнүк боюнча колдонууга болбогон нерселерге карата айтылат; *сал. каз.* мәкрүк, *уйг.* مەكرۇ [мәкру].

15. [◌+◌]: вав [◌] жана түпчүл [h] фонемасынын айкашы кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө, [өө] фонемасына трансформацияланган: *ар.* مَجْرُوْخُ [мәджрух] “жарадар, жаралуу”; *кырг.* мажүрөө “чабал, алсыз” семантикасында колдонулат; *сал. өзб.* мажрух; *уйг.* مەجرۇه [мәжрух].

16. [◌+◌+◌]: фатха [◌], вав [◌] жана йа [ي] фонемасынын айкашы кыргыз тилине өздөштүрүлгөндө [өө] созулмасына өткөн: *ар.* بَدَوِيٌّ [бәдәви] бедуйн; *кырг.* бедөө “араб тукумундагы таза кандуу ат”, “күлүк” маанилерин берет; *сал. каз.* бедеу.

17. Айрым учурда араб тилинен кабыл алынган сөздөрдүн курамындагы [◌+◌] тыбыштык айкалышы кыргыз тилинде созулма үндүүгө трансформацияланган: *ар.* طَبْلٌ [табл] “доол, барабан”; *кырг.* доол; *сал. каз.* дабыл, *өзб.* довул, *уйг.* داۋول [давул]; *ар.* طَبِيْبٌ [табиб] “доктор, дарыгер”; *кырг.* табып//таап фонетикалык дублеттеринде колдонулуп, “сыркоо адамдын тамырын кармап дарылоочу адамга” карата айтылат; *сал. өзб.* табиб.

Жыйынтыктар. Араб сөздөрү кыргыз тилинин тыбыштык системасына ылайыкташып өздөштүрүлгөн:

1. Араб сөздөрүндөгү тыбыштык айкаштар кыргыз тилинде буга чейин эле белгилүү болгон моделдин негизинде фонетикалык жактан трансформацияга дуушар болуп, созулма үндүүгө өткөн. Ал эми кең же кууш созулмага өтүшү көмөкөйчүл же түпчүл үнсүзгө препозициялык абалда турган үндүүнүн сапаттык белгилеринен көз каранды болгон.

2. [◌+◌+◌], [◌+◌+◌] же [◌+◌+◌] тыбыштык

комбинациясы өздөштүрүлгөндө эки үндүүнүн ортосунда келген көмөкөйчүл [◌], [◌] жана түпчүл [◌] тыбыштары түшүп калышынан созулма келип чыккан. Бирок тил ээси тарабынан мындай сөздөр эки муун катары кабыл алынгандыктан, эки үндүүнүн ортосу кыска тыным менен айтылат.

3. Араб тилинде [◌] тыбышы муун жасаган үндүү менен айкашып келген учурда басаңдатма [aú] дифтонгун түзөт. Мындай өзгөчөлүк кыргыз тилинде да сакталат, графикада созулма [өө] менен берилгенине карабастан, оозеки кепте дифтонгго жакын айтылат.

Адабияттар:

1. Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка [Текст] / Э.Ф. Ишбердин. Дисс... докт. фил. наук. - Уфа, 1987. - 289 с.
2. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М. Юнусалиев. - Ф.: Киргизучпедгиз, 1959. - 247 с.
3. Блумфилд Л. Язык [Текст] / Л.Блумфилд. - Москва: Прогресс, 1968. - 606 с.
4. Ковалев А.А., Шарбатов Г. Ш. Учебник арабского языка [Текст] / А.А.Ковалев, Г.Ш.Шарбатов. - М.: «Восточная литература» РАН, 1998. - 751 с.
5. Дмитриев Н.К. Вторичные долготы в тюркских языках [Текст] / Н. К. Дмитриев // ИСГТЯ. Ч.1. Фонетика. - М.: Издательство АН СССР, 1955. - С. 198-202.
6. Батманов И.А. Фонетическая система современного киргизского языка [Текст] / И.А. Батманов. - Фрунзе: Киргизгосиздат, 1946. - 173 с.

Сөздүктөр:

1. Арабус. Арабско-русский, русско-арабский словарь онлайн. На основе арабско-русского словаря Х.К. Баранова // www.http.arabus.ru
2. Казахско-русский словарь [Текст] / Под ред.: Р.Г. Сыздыкова, К.Ш.Хусаин. - Алматы, 2008. - 962с.
3. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Түзгөн: Ж. Мукамбаев. - Фрунзе: Илим, 1972. - 712б.
4. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Ред.: Э.Абдулдаев, Д.Исаев. - Фрунзе: Мектеп, 1969. - 775 б.
5. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.К. Юдахин. - Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.1. - 503 б.
6. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.К. Юдахин. - М.: Советская энциклопедия, 1985. Т.2. - 473 б.
7. Узбекско-русский словарь [Текст] / Под ред.: Т.Н. Кары-Ниязов, А.К. Боровков. - Ташкент: Узб. фил. АН СССР, 1941. - 375 с.
8. Уйгурско-русский словарь [Текст] / Составил: Э.Н. Наджип. - М.: Советская энциклопедия, 1968. - 829 с.